
Є. О. Алісов, доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник НДІ державного
будівництва та місцевого самоврядування
АПРН України

Щодо питання про характеристику предмета фінансово-правового інституту грошового обігу

Питання специфіки правового регулювання становлення, розвитку та сучасного стану грошового обігу як підгрунтя фінансової діяльності держави, як системоутворюючої бази фінансів до останнього часу залишалися поза увагою юристів-фінансистів. У зв'язку з цим дослідження правового регулювання грошового обігу як одного з найважливіших елементів сучасної економічної системи держави, що визначає сутність і механізм функціонування останньої, впливає на організацію та здійснення нею фінансової діяльності, є особливо актуальним. Воно об'єктивно зумовлене нагальними потребами вдосконалення правового регулювання фінансової діяльності держави в умовах реформування соціально-політичної та економічної систем суспільства, проблемою уточнення предмета та методу фінансового права як галузі права після руйнування радянської адміністративно-командної системи управління економікою, визнання рівності усіх форм власності та впровадження ринкових відносин.

Для вирішення вказаних завдань є особливо значущою точка зору С. С. Алексєєва, згідно з поглядами якого юридичний режим галузі завжди матеріально обумовлений предметом регулювання¹. Подібної точки зору дотримуються й інші вчені. Наприклад, В. О. Лапач вважає, що об'єктивні підстави системи права криються в предметних особливостях суспільних відносин, що регулюються правом, у кінцевому підсумку — у специфіці економічних відносин². Аналогічні погляди висловлюють і інші науковці.

У цьому контексті метою даної статті є визначення специфіки тих суспільних відносин, існування яких зумовлено об'єктивною суспільною необхідністю забезпечення безперервного руху грошей в економіці, виявлення закономірностей впливу таких предметних особливостей на механізм правового регулювання фінансової діяльності держави.

До вивчення проблем сутності та ознак правового інституту зверталися як представники загальної теорії права, так і представники галузевих правових наук. Серед них можна назвати С. С. Алексєєва, Б. К. Бегічева, С. В. Полєніну, В. В. Лазарева, В. Д. Ткаченка, С. Д. Ципкіна та багатьох інших³. І хоча в юридичній літературі існує більш-менш усталене сприйняття певної уособленої групи юридичних норм, які регулюють суспільні відносини конкретного виду і є складовою частиною однієї або кількох галузей права

¹ Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С. С. Алексєєва. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 209.

² Лапач В. А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 16.

³ Див.: Алексєєв С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 44; Баранов В. М., Полєнина С. В. Система права, система законодательства и правовая система: Лекция. – Н. Новгород: Нижегородский юрид. ин-т МВД РФ, 1999. – С. 10, 93, 65; Загальна теорія держави і права: Підручник / Богачова Л. Л., Вороніна М. А., Дашковська О. Р. та ін. / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 258; Лазарев В. В., Литень С. В. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Спарк, 1998. – С. 221; Советское трудовое право: Учебник / Под ред. Б. К. Бегічева, А. Д. Зайкина. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 30–31; Цыпкин С. Д. Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельности советского государства. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 22; та ін.

як інституту права (або правового інституту)¹, слід вказати на проблему загальнотеоретичної неузгодженості в поглядах щодо назви, змісту та ознак такого явища. Це певним чином утруднює сприйняття та використання такої категорії в наукових дослідженнях, насамперед у галузевих юридичних науках.

Щодо проблеми узгодженості термінів, якими різні фахівці позначають розглядуване явище, то, як здається, назви «правовий інститут» та «інститут права» необхідно сприймати як тотожні з огляду на зміст даної категорії та питання, у зв'язку з яким звичайно вона розглядається. Не вдаючись до детального зіставлення й аналізу точок зору окремих науковців щодо питання про специфіку окремих визначень правового інституту як явища правової дійсності, звернемося до позиції В.І. Гоймана, яка, на наш погляд, містить найістотнішу характеристику цієї категорії та є найприйнятнішою для досягнення мети даної роботи. Цей науковець, розглядаючи правовий інститут як відособлений блок галузі права, вказує, що йому властиві: а) однорідність фактичного змісту — кожен інститут регулює самостійну, відносно відокремлену групу відносин або окремих учинків, дій людей; б) юридична єдність правових норм. Норми, що входять до правового інституту, утворюють єдиний комплекс, виражаються в загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях, що створюють особливий, притаманний для даного виду відносин правовий режим регулювання; в) нормативна відокремленість, тобто відокремленість утворюючих правовий інститут норм у главах, розділах, частинах, інших структурних частинах закону або іншого нормативно-правового акта; г) повнота відносин, що регулюються, — це передбачає такий набір норм (дефінітивних, уповноважуючих, забороняючих тощо), який повинен забезпечити регулювання відносин без прогалин².

¹ Общая теория государства и права. Академический курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2: Теория права — С. 233; Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций. — 2-е изд., доп. — СПб: Юридический центр Пресс, 2003. — С. 719; та ін.

² Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1996. — С. 169; Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1999. — С. 210.

Здійснена В. І. Гойманом загальнотеоретична характеристика інституту права може бути методологічною основою для дослідження таких галузевих чи міжгалузевих утворень. Доказом цього є використання в юридичній літературі виділених цим ученим ознак правового інституту для з'ясування особливостей правового регулювання конкретних груп суспільних відносин у межах конкретних галузей права¹. При цьому слід підкреслити, що застосований цим науковцем підхід до виділення ознак інституту права має два вектори, за якими здійснюється виокремлення певних рис, що характеризують таке утворення: 1) структурний і 2) функціональний. Перший зосереджує увагу на специфіці внутрішньої будови (устрою) інституту права та формі його зовнішнього прояву, а другий — розкриває особливості змісту, регулятивної спрямованості та упредметненої дії юридичних норм, що його утворюють. Однак іноді ці вектори мають таке переплетіння, що важко відділити структурні ознаки від функціональних.

Навіть з огляду на останнє зауваження слід визнати, що наведена методика є об'єктивною, продуктивною та зваженою. Якщо застосувати її для досягнення мети даної статті, то отримана при цьому характеристика фінансово-правового інституту грошового обігу буде полягати у наступному.

Основною ознакою інституту права, що відбиває його матеріальний зміст, є первинні елементи, які становлять таке утворення. Це правові норми, оскільки ще за часів царської Росії в юридичній літературі існувало розуміння того, що норма є найелементарнішою частиною в змісті права². Саме через сукупність правових норм традиційно визначається інститут права. А оскільки визначення та ознаки явища взаємопов'язані, то є необхідним уточнити ознаки інституту права в межах структурної площини здійснюваного аналізу через характеристику первинних елементів такого утворення та їх властивостей.

¹ Див., наприклад: *Кучерявенко М. П.* Теоретичні проблеми правового регулювання податків та зборів в Україні: Дис... д-ра юрид. наук. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 1997. — С. 24; *Фінансове право: Підручник / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, І. Є. Криницький*; За ред. М. П. Кучерявенка. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 47; та ін.

² Див.: *Гредескул Н. А.* Общая теория права. — СПб.: Типо-Литограф. И. Трофимова, 1909. — С. 253.

У цьому контексті фінансово-правовий інститут грошового обігу як частину правової системи утворює певна сукупність норм фінансово-правової галузі, яким властива відповідна предметна специфіка суспільних відносин, що регулюються ними.

Через узагальнення існуючих теоретичних поглядів щодо предмета інституту права¹ можна зробити висновок, що звичайно він розуміється як певна група суспільних відносин. Водночас підкреслимо, що, хоча предмет правового регулювання й розглядається як основний (головний) критерій класифікації галузей та інститутів права, слід визнати обґрунтованою точку зору тих учених, які вказують на незадовільність стану сучасних загальнотеоретичних розробок даної науково-правової конструкції, навіть з огляду на її велику теоретичну й практичну важливість для юридичної науки². Саме про це свідчить наявна багатоманітність критеріїв, за якими конкретними вченими визначається предмет регулювання правового інституту. До того ж деякі автори внаслідок зазначених обставин взагалі заперечують існування критеріїв виділення інститутів права³, з чим не можна погодитися з огляду на плюралізм у підходах окремих науковців до вирішення завдання відносно підстав локалізації розглядуваних нами структурних частин системи права.

¹ Адміністративне право України: Підручник для юрид. вузів і фак. / Битяк Ю. П., Богущкий В. В., Гаращук В. М. та ін. / За ред. Ю. П. Битяка. – Х.: Право, 2000. – С. 27; *Баранов В. М., Поленина С. В.* Система права, система законодавства и правовая система: Лекция. – С. 10; Загальна теорія держави і права: Підручник / Богачова Л. Л., Вороніна М. А., Дашковська О. Р. та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – С. 258; *Лазарев В. В., Литень С. В.* Теория государства и права: Учебник для вузов. – С. 221; Советское административное право / Под ред. Р. С. Павловского. – К.: Вищ. шк., 1986. – С. 12; Теория государства и права: Курс лекций / Под. ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – С. 397; *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., доп., испр. / Под ред. В. Г. Стрекозова. – М.: Интерстиль, 1997. – С. 292.

² Див.: *Сильченко Н. В.* Проблемы предмета правового регулирования // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 61; *Цыпкин С. Д.* Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельности советского государства. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 23.

³ Див.: *Кононов А. А.* Общенаучная концепция системы права // Правоведение. – 2003. – № 3 (248). – С. 13.

Як зазначає з цього приводу В. Д. Ткаченко, інститут права регулює вид більш чи менш значущих суспільних відносин¹. Підстави визначення такої значущості можуть бути різноманітними й не завжди однозначними, що утруднює обґрунтування локалізації регулювання певної групи суспільних відносин (окремої ділянки, фрагменту чи сторони суспільного життя) конкретним правовим інститутом та його відмежування від предметів правового регулювання як інших аналогічних утворень, так і відповідних галузей права.

У цьому контексті слід вказати на те, що хоча в теорії фінансового права й здійснювалися спроби класифікації фінансових правовідносин залежно від такого критерію, як фінансово-правові інститути², але питання про підстави розмежування предметів таких утворень у складі фінансового права при цьому окремо детально не досліджувалося. Теоретичним фундаментом подолання такої проблеми можуть бути погляди С. Д. Ципкіна, який, розглядаючи питання про визнання тієї чи іншої групи правових норм конкретним правовим інститутом, звертав увагу на труднощі встановлення ступеня потрібної деталізації регулювання, а відтак і визначення об'єму предмета регулювання в галузевих юридичних науках. При цьому відомий радянський юрист-фінансист підкреслював, що відмінність фінансово-правового інституту від усїєї галузі фінансового права визначається, головним чином, більш вузьким об'ємом предмета правового регулювання порівняно з галуззю та певною специфікою відокремленої частини взаємопов'язаних однорідних фінансових відносин, що регулюються нормами відповідного фінансово-правового інституту. Як вважав цей науковець, базою виділення розділів та інститутів фінансового права є особливості певних груп фінансово-економічних відносин, що в свою чергу визначають специфіку конк-

¹ Загальна теорія держави і права: Підручник / Богачова Л. Л., Вороніна М. А., Дашковська О. Р. та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – С. 259.

² Див.: Карасёва М. В. Финансовое правоотношение. – Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1997. – С. 264 – 267; Дмитрик О. О. Зміст та класифікація фінансових правовідносин: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – С. 94.

ретних методів і форм акумуляції чи розподілу грошових коштів¹.

Якщо розв'язувати таке завдання в зв'язку з напрямками фінансової діяльності держави, які визначають форми та методи правового регулювання суспільних відносин, що пов'язані з акумуляцією, розподілом (перерозподілом) та використанням централізованих та децентралізованих фондів коштів, то варто зауважити, що виокремлення групи суспільних відносин як предмета регулювання фінансово-правового інституту грошового обігу зумовлено фундаментальною значущістю виконуваної ними соціально-економічної ролі в процесі суспільного відтворення.

Розглядувані суспільні відносини є специфічним різновидом фінансових правовідносин, оскільки відповідають існуючим ознакам останніх² та опосередковують організацію й функціонування безперервного руху грошей в економіці, стосуються усіх централізованих та децентралізованих фондів коштів без винятку, впливають на зміст та спрямованість тих суспільних відносин, що регулюються іншими фінансово-правовими інститутами та певною мірою зумовлюють регулятивні можливості таких структурних частин фінансового права. Крім того, суспільні відносини, що пов'язані з організацією функціонування безперервного руху грошей в економіці, є передумовою й фундаментом застосування конкретних форм та методів фінансової діяльності держави, оскільки останні об'єктивно залежать від функціональних властивостей грошового обігу (які у свою чергу беруть свої витoki в специфіці економічної та юридичної природи, а також функціях грошей) і засновані на них.

Склад фінансово-правового інституту грошового обігу становить комплекс правових норм, які мають певні ієрархію та структуру. Такі правові норми об'єднуються у взаємозалежні підсистеми, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з організа-

¹ Див.: *Цыткин С. Д.* Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельности советского государства. – С. 22 – 25.

² Див.: *Ровинский Е. А.* Основные вопросы теории советского финансового права. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 62; *Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н. И. Химичева.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2002. – С. 60 – 62.

цією функціонування безперервного руху грошей у різних формах їх матеріального буття, з одного боку, та у відповідних сферах, секторах, площинах і каналах руху в економіці — з другого.

Об'єднання правових норм у відповідні інститути права пов'язане зі спеціалізацією даного утворення в регулюванні конкретного виду суспільних відносин, яку В. І. Гойман пов'язує з виконанням правовим інститутом властивого тільки йому регулятивного завдання, що не входить у колізію з іншими елементами системи права¹. З цієї точки зору фінансово-правовий інститут грошового обігу є спеціалізованим утворенням у складі галузі фінансового права, яке регулює певну частину (сферу чи сторону) фінансової діяльності держави, а саме - організацію функціонування безперервного руху коштів в економіці.

Як зазначав С. Д. Ципкін, група норм, що утворює фінансово-правовий інститут усередині галузі права, повинна мати відповідну специфіку й становити усталену єдність. Як на підставу такої позиції авторитетний радянський юрист-фінансист вказував на регулювання правовим інститутом «з потрібною деталізацією типового суспільного відношення», через що він набуває відносної самостійності, усталеності й автономності функціонування². Виходячи з такої позиції, слід констатувати, що фінансово-правовий інститут грошового обігу є відносно відособленим утворенням у складі галузі фінансового права, оскільки має певний предмет правового регулювання, що чітко відокремлений від предметів регулювання інших структурних частин фінансово-правової галузі.

Але характеристика усталеності фінансово-правового інституту грошового обігу цим не вичерпується. Мова йде про те, що сталість такого утворення пов'язана не лише з об'єктивним існуванням суспільного відношення певного типу, але визначається й тим, що така модель відносин найкращим чином відображає публічний інтерес у певній сфері суспільного життя, що відбивається у відповідних правових нормах. За їх допомогою формалізуються конкретні суспільні відносини й досягається стабільність існування певної моделі останніх на майбутнє.

¹ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – С. 211.

² Див.: Цыпкин С. Д. Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельности советского государства. – С. 23.

Фінансово-правовий інститут грошового обігу в цьому ракурсі є усталеною, відносно відособленою в межах предмета правового регулювання фінансового права сукупністю правових норм, за допомогою яких досягається формалізація суспільних відносин, які пов'язані з організацією функціонування безперервного руху грошей в економіці країни. Він забезпечує реалізацію обраної державою конкретної моделі грошового обігу, є чинником стабільності фінансових відносин на майбутнє через створення умов руху фінансових ресурсів у країні.

Якщо матеріальний зміст будь-якого правового інституту становить сукупність правових норм, то зовнішня форма такого утворення являє собою об'єктивований комплекс джерел права, відповідне законодавство, яке утворюється із різноманітних нормативно-правових актів, між якими існує стала внутрішня узгодженість. Застосування такої системи актів законодавства для регулювання певної групи суспільних відносин надає останнім юридичної оформленості.

У цьому контексті юридична формалізація суспільних відносин, що є предметом регулювання фінансово-правового інституту грошового обігу, здійснюється через видання відповідних нормативно-правових актів, які є невід'ємною частиною фінансового законодавства держави. Системність законодавства, що регулює грошовий обіг, полягає в єдності основних принципів правотворчості, прийомів законотворчої техніки, субординації нормативно-правових актів, їх узгодженості, деталізації чи охороні одних актів іншими.

Особливістю системи актів законодавства, що регулює грошовий обіг на цей час, є їх багаторівнева структура та відсутність достатнього ступеня зовнішньої систематизації, з одного боку, та досить високий рівень внутрішньої систематизації — з іншого. Це відбиває юридичну єдність норм фінансово-правового інституту грошового обігу в тому самому значенні, яке визначав В.І. Гойман, а саме - норми, що входять до складу фінансово-правового інституту грошового обігу, утворюють єдиний комплекс, виражаються в загальних положеннях, правових принципах, специфічних правових поняттях та через поєднання з іншими фінансово-правовими інститутами утворюють правовий режим фінан-

сових відносин. А саме правовий режим, як вважає Ю.П. Єгоров, конкретизує прийоми й способи правового регулювання відносно окремих інститутів як елементів галузі права¹.

Однією з функціональних ознак правового інституту є повнота відносин, що регулюються нормами такого утворення. З огляду на це фінансово-правовий інститут грошового обігу можна охарактеризувати як такий комплекс правових норм, який охоплює регулюючим впливом усі суспільні відносини, що пов'язані з організацією функціонування безперервного руху грошей в економіці країни. Особливістю фінансово-правового інституту грошового обігу є цілісна єдність як процесуальних, так і матеріальних правових норм, що регулюють відповідно і процесуальні, і матеріальні суспільні відносини, пов'язані з організацією функціонування безперервного руху грошей в економіці.

Процесуальні норми, які входять до складу розглядуваного фінансово-правового інституту, встановлюють порядок діяльності суб'єктів у сфері грошового обігу та фіксують процедури реалізації руху грошей. Матеріальні фінансово-правові норми в складі фінансово-правового інституту грошового обігу закріплюють склад та структуру системи органів, що сприяють організації та функціонуванню грошового обігу в країні, систему рахунків, за допомогою яких здійснюється облік та рух безготівкових коштів, ліміти залишків готівки в касах підприємств, склад та структуру сучасних систем електронних платежів тощо.

---

¹ Див.: *Єгоров Ю. П.* Правовой режим сделок // Государство и право. – 2004. – № 11. – С. 39.